

Anna Dymmel

(Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

<https://orcid.org/0000-0003-3532-3590>

e-mail: anna.dymmel@mail.umcs.pl

Inwentarze notarialne jako źródło do badań księgozbiorów ziemiańskich w Królestwie Polskim (na przykładzie ziemiaństwa lubelskiego w pierwszej połowie XIX w.)

Notarial Inventories as a Source for Researching Landowners' Book Collections in the Kingdom of Poland (on the Example of Lublin Landed Gentry in the First Half of the 19th Century)

ABSTRACT

The aim of the article is to show the usefulness of notarial inventories, and to indicate the possibility of their use in researching private book collections of landowners from the territory of the Kingdom of Poland, on the example of Lublin notarial deeds. The source basis for the considerations are the inventories of property of the Lublin landed gentry representatives, collected as a result of a query conducted in the team of Notaries of the

PUBLICATION INFO					
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Anna Dymmel, the Institute of Culture Studies of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 4 Maria Curie-Skłodowska Square, Lublin 20-031, Poland					
SOURCE OF FUNDING: Statutory research of the Institute of Culture Studies of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin					
SUBMITTED: 2023.03.31	ACCEPTED: 2024.02.05	PUBLISHED ONLINE: 2024.10.22			
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh			EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		

City of Lublin from the years 1810–1863, containing well-preserved resources from the then offices operating within the Lublin district and province. As a result of the query, 231 lists of property belonging to representatives of the landed gentry were collected. The subject of particular analysis were 84 inventories containing lists of home book collections. The information contained in the inventories allows to broaden the knowledge about the owners of the libraries, moreover, what is important, they enable one to establish the characteristics of home collections. It is possible to determine the size and value of the collection, the binding, the state of preservation, which are an element of material culture, but also indirectly prove the degree of the owner's involvement in the collection of books. Moreover, what is important, due to the usually quite detailed enumeration of book titles, after supplementing the bibliography, the inventories make it possible to determine the subject matter of the collected books and magazines, which are partly the circle of potential reading by the inhabitants of the landowner's manor. The home libraries contained prints from various fields: general studies, humanities and social sciences, devoted to agriculture and technology, medicine and pharmacy, exact and natural sciences, as well as belles-lettres. Although collections of a universal nature prevailed, based on the inventories, one can notice a certain differentiation of home libraries. The reception of publishing production coming from domestic and foreign publishing houses is clearly visible. The presence of non-literary collections, i.e. engravings, maps and atlases, is also visible. Thus, the inventories are a valuable source for research into book culture and the history of reading in the gentry environment.

Key words: notarial inventories, book collections, gentry, landowners' book collections, Lublin region, Kingdom of Poland, 19th century

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest ukazanie przydatności inwentarzy notarialnych i wskazanie możliwości ich wykorzystania do badań prywatnych księgozbiorów ziemiańskich z terenu Królestwa Polskiego, na przykładzie lubelskich akt notarialnych. Podstawę źródłową rozważań stanowią inwentarze przedstawicieli ziemiaństwa lubelskiego zebrane w wyniku kwerendy prowadzonej w zespole „Notariusze miasta Lublina” z lat 1810–1863 zawierającym dobrze zachowane zasoby pochodzące z ówczesnych kancelarii działających w obrębie powiatu i województwa (guberni) lubelskiego. W wyniku kwerendy zostało zebranych 231 spisów mienia należącego do przedstawicieli ziemiaństwa. Przedmiotem szczególnej analizy stały się 84 inwentarze zawierające wykazy domowych księgozbiorów. Informacje zawarte w inwentarzach pozwalają poszerzyć wiedzę na temat właścicieli biblioteczek, ponadto, co istotne, umożliwiają charakterystykę domowych zbiorów. Możliwa do ustalenia jest wielkość i wartość zbiorów, oprawy, stan zachowania stanowiące element kultury materialnej, ale i pośrednio dowodzące stopnia zaangażowania właściciela w gromadzenie księgozbioru. Z uwagi na zwykle dość szczegółowe wyliczenie tytułów książek, po uzupełnieniach bibliograficznych, inwentarze pozwalają na określenie tematyki gromadzonych książek i czasopism stanowiących po części krąg potencjalnych lektur mieszkańców ziemiańskiego dworu. W domowych biblioteczkach znajdowały się druki z różnych dziedzin: opracowania ogólne, humanistyczne i z nauk społecznych, poświęcone rolnictwu i technice, medycynie i farmacji, z nauk ścisłych i przyrodniczych, ponadto literatura piękna. Chociaż dominowały zbiory o uniwersalnym charakterze, w świetle inwentarzy daje się zauważyć pewne zróżnicowanie domowych biblioteczek. Dobrze widoczna jest recepcja produkcji wydawniczej pochodzącej zarówno z rodzimych, jak i zagranicznych oficyn. Widoczna jest także obecność zbiorów niepiśmienniczych,

tj. rycin, map i atlasów. Tym samym inwentarze stanowią cenne źródło do badań kultury książki i historii cztelnictwa w środowisku ziemiańskim.

Słowa kluczowe: inwentarze notarialne, księgozbiory, ziemiaństwo, księgozbiory ziemiańskie, Lubelszczyzna, Królestwo Polskie, XIX w.

WSTĘP

Akta notarialne od dłuższego czasu były postrzegane jako przydatne źródło do badań historii gospodarczej i społecznej¹. Ponadto przedmiot ogólniejszych refleksji stanowiły źródłoznawcze aspekty akt notarialnych, można także podać przykłady wykorzystania wybranych zespołów do badań dziejów Warszawy, historii stołecznej burżuazji, a z czasem pojawiły się opracowania ukazujące walory dobrze zachowanych zasobów przechowywanych w mniejszych ośrodkach². Równolegle dostrzeżono przydatność akt notarialnych do badań historii kultury materialnej³, rynku wydawniczego i księgozbiorów prywatnych⁴, sygnalizowano również możliwość wykorzystania zasobów do poznania jeszcze innych aspektów życia kulturalnego⁵. Ożywienie badań przyniosła ostatnia dekada XX w. i początek XXI stulecia zarówno wśród historyków prawa⁶, jak

¹ A. Daumard, F. Furet, *Méthodes de l'histoire sociale. Les archives notariales et la mécanique*, „Annales. Economies, Sociétés Civilisations” 1959, 14, 4, s. 676–693.

² J. Kazimierski, *Akta notarialne i ich znaczenie dla badań historycznych XIX wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1958, 4, s. 109–124; H. Szymańska, J. Śmiałowski, *Akta notarialne z terenu Królestwa Polskiego i ich wartość naukowa*, „Archeion” 1959, 30, s. 43–67; J. Kosim, *Akta notarialne jako źródło do dziejów kształtowania się burżuazji warszawskiej*, „Rocznik Warszawski” 1965, 7, s. 249–257; R. Kołodziejczyk, *Akta notarialne warszawskie jako źródło do dziejów Warszawy*, w: *Studia historyczne z okazji 70 rocznicy urodzin prof. Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 193–200; A. Staszko, *Akta notariuszy w Chorzowie jako źródło do historii miasta i regionu*, „Archeion” 1985, 79, s. 217–228.

³ A. Moczulska, *Rola książki jako przedmiotu w domach burżuazji warszawskiej w XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1979, 27, 1, s. 31–43.

⁴ H. Chamerska, *Akta hipoteczne i notarialne jako źródło badań nad księgozbiorami prywatnymi XIX–XX w. (zagadnienia metodologiczne)*, „Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1977, 3, s. 5–22; M. Lech, *Akta notarialne jako źródła do badań nad księgozbiorami domowymi (studium źródłoznawcze)*, „Studia o Książce” 1979, 9, s. 187–201.

⁵ Np. H. Krajewska, *Akta notariuszy w Archiwum Państwowym w Łodzi jako źródło do historii kin i życia filmowego miasta*, „Archeion” 1989, 86, s. 81–88.

⁶ D. Malec, *Notariat w badaniach historyków prawa*, w: *Notariat i akta notarialne na ziemiach polskich w XIX–XX wieku*, red. S. Piątkowski, K. Skupieński, Radom 2004, s. 19–25.

i historyków głównie z ośrodków lubelskiego⁷ i kieleckiego⁸ zajmujących się źródłoznawstwem, dziejami społecznymi, gospodarczymi i kulturą. Również w kręgu badaczy historii książki i bibliotek dał się zauważyć ponowny wzrost zainteresowania wspomnianymi źródłami⁹.

Przedmiotem szczególnie wnikliwej źródłoznawczej eksploracji stały się akta notarialne z terenu Galicji, jednak z uwagi na brak inwentarzy w galicyjskich zasobach badacze skupili się na innych formach aktów notarialnych¹⁰. Jednocześnie, wraz z rozwojem technologii, Szczepan Kozak przedstawił propozycje wykorzystywania metod komputerowych w opracowaniu niejednorodnych zasobów i tworzeniu baz danych¹¹.

Nadal jednak nie został w pełni wykorzystany potencjał akt notarialnych powstałych na terenie Królestwa Polskiego, chociaż z uwagi na bogactwo informacyjne zasługują one na szczególną uwagę. Stan ten jest prawdopodobnie wynikiem m.in. masowości i niejednorodności źródła, gdyż ogólnie określane akta notarialne składają się w istocie z różnego rodzaju dokumentów. Co prawda aktualnie pojawiają się obiecujące propozycje – formułowane przez humanistów cyfrowych – wykorzystania metod komputerowych w przeszukiwaniu zdigitalizowanych źródeł, jednak na realne rezultaty i rozwiązania trzeba jeszcze poczekać. Powodem jest nie tylko umiarkowane tempo digitalizacji obszernych zasobów, ale i konieczność doskonalenia metod wyszukiwania i analizy cyfrowych dokumentów¹². Mimo to warto nadal korzystać z potencjału źródeł notarialnych, szczególnie w badaniach wybranych zagadnień i określonych zasobów. Wciąż aktualny i obiecujący nurt badań stanowią dociekania

⁷ K. Skupieński, *Notariat i akta notarialne jako przedmiot badań historyka*, w: *Notariat i akta*, s. 11–18.

⁸ M.in. W. Caban, *Spółczesność Kielecczyzny. Studia nad strukturą i aktywnością gospodarczą ziemiaństwa, mieszczaństwa i Żydów*, Kielce 1993; C. Erber, *Akta notarialne jako źródło do dziejów dworaków i rezydencji w XIX stuleciu na Kielecczyźnie*, w: *Dwór polski w XIX wieku – zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały II seminarium*, red. A. Gogut, Warszawa 1990, s. 161–167.

⁹ M.in. C. Erber, *Dzieje książki na Kielecczyźnie w latach 1795–1865*, Kielce 1996.

¹⁰ S. Kozak, *Akta notarialne jako źródło historyczne. Metodologia i kierunki badań, postulaty badawcze*, „*Studia Źródłoznawcze*” 2009, 46, s. 141–152.

¹¹ S. Kozak, *Komputerowa metoda opracowania i inwentaryzacji galicyjskich dokumentów notarialnych*, w: *Studia i materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej*, red. Z. Budyński, t. 1, Rzeszów 2003, s. 306–326.

¹² M. Wilkowski, *Wyszukiwanie pełnotekstowe w archiwum cyfrowym i text mining*, w: idem, *Wprowadzenie do historii cyfrowej*, Gdańsk 2013, s. 26–34, otworzksiazke.pl/ksiazka/wprowadzenie_do_historii_cyfrowej/strona/16/ [dostęp: 12.02.2023].

koncentrujące się na wykorzystaniu akt notarialnych do dziejów kultury, w tym szeroko pojętej kultury książki w wybranych środowiskach¹³.

Jak wspominałam, akta notarialne powstałe na terenie Królestwa Polskiego zawierają różnego typu dokumenty będące efektem pracy notariusza upoważnionego francuską ustawą wprowadzoną w Księstwie Warszawskim w 1808 r. do przyjmowania aktów i kontraktów, nadając im cechę autentyczności podobnie jak aktom publicznym. Są to m.in. umowy kupna-sprzedaży, plenipotencje, cesje, weksle, upoważnienia, pełnomocnictwa, intercyzy, testamenty oraz specyficzne dla akt z terenu Królestwa Polskiego inwentarze pozostałości i protokoły licytacji. Przedmiotem zainteresowania są przede wszystkim wspomniane inwentarze notarialne stanowiące cenne źródło wiedzy o ówczesnym społeczeństwie i kulturze¹⁴. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie roli i przydatności inwentarzy notarialnych do poznania kultury książki i dziejów czytelnictwa wśród ziemiaństwa, na przykładzie lubelskich inwentarzy¹⁵. Inwentarze były od dłuższego czasu postrzegane jako przydatne źródło do dziejów społeczno-kulturalnych¹⁶, kultury materialnej¹⁷, rozważano ich zalety i ograniczenia w przypadku ziem polskich¹⁸. Sygnalizowano walory akt notarialnych, w tym spisów pozostałości, do badań nad kulturą

¹³ F. Mikelarena Peña, *La cultura libraria en la Navarra rural entre 1750–1849*, „Historia Contemporanea” 2007, 34, s. 283–322; M.J. Pedraza Gracia, *Los inventarios y las bibliotecas*, w: idem, *El conocimiento organizado de un hombre de Trento. La biblioteca de Pedro del Frago, obispo de Huesca en 1584*, Zaragoza 2011, s. 17–35; A. Dymmel, *Księgozbiory domowe w Lublinie w pierwszej połowie XIX wieku*, Lublin 2013; M. Mikołajczyk, *Wiadomości o księgozbiorach prywatnych kobiet ziemi kaliskiej w aktach kancelarii notarialnych Kalisza 1808–1866*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2019, 19, s. 22–37.

¹⁴ A. Moczulska, *Inwentarze, protokoły licytacji intercyzy i testamenty zawarte w aktach notarialnych z obszaru Królestwa Polskiego w XIX wieku. Uwagi metodyczne*, „Studia Źródłoznawcze” 1977, 22, s. 217–224.

¹⁵ K. Migoń, *Bibliologia – nauka o kulturze książki*, „Nauka” 2005, 2, s. 49–57; K. Głombowski, *Problemy historii czytelnictwa*, Wrocław 1966, s. 48–54; J. Kostecki, *O niektórych problemach historyka czytelnictwa*, w: *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*, t. 5, red. J. Kostecki, Warszawa 1994, s. 296–306.

¹⁶ J. Queniart, *L'utilisation des inventaires on histoire socio-culturelle*, w: *Les actes notaries. Source de l'histoire social XVIIe – XIX e sieclés: actes du Colloque de Strasbourg, mars 1978*, red. B. Vogler, Strasbourg 1979, s. 241–255; A. Martin Casares, A. Garcia Pedraza, *Les actes notariés, source pour l'histoire sociale en Espagne*, w: *Liens sociaux et actes notariés dans le monde urbain en France et en Europe*, red. S. Beauvalet, V. Gourdon, F.-J. Ruggiu, Paris 2004, s. 109–124.

¹⁷ D. Główska, A. Klonder, *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, 51, 2, s. 157–176.

¹⁸ E. Mazur, *Wykorzystanie inwentarzy w badaniach nad kulturą XIX wieku na ziemiach polskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, 51, 2, s. 177–182.

książki i kulturą czytelniczą wybranych środowisk¹⁹. Mimo to nie doczekały się one bardziej wnikliwej analizy w kontekście przydatności do badań nad księgozbiorami ziemiańskimi. Problem jest o tyle istotny, że stan badań nad księgozbiorami ziemiaństwa w Królestwie Polskim, w tym i na Lubelszczyźnie, w XIX w. jest skromny. Badania historyków nad domowymi bibliotekami wspomnianej warstwy pozostawały na marginesie ogólniejszych rozważań dotyczących kulturalnej działalności elit²⁰. Jeśli badacze z kręgu historyków książki zajmowali się księgozbiorami ziemiańskimi, to uwagę przyciągały przede wszystkim bibliofilskie kolekcje²¹, natomiast poza obszarem większego zainteresowania, oprócz nielicznych wyjątków, pozostawały domowe biblioteczki ogółu „oświeczonej publiczności”²². Obecność prywatnych księgozbiorów wśród warstwy ziemiańskiej w dobie zaborów, chociaż gromadzonych z różnym natężeniem, sygnalizowała Kazimiera Maleczyńska²³, podobnie Elżbieta Słodkowska na podstawie ogłoszeń zamieszczanych w prasie Królestwa Polskiego w latach 1815–1830 stwierdzała występowanie ksiązek w domach ziemiańskich. Jednocześnie zwracała uwagę na opinie ówczesnych publicystów i literatów krytycznie odnoszących się do szczupłej „warstwy oświeczonej” niechętniej ponoszeniu większych wydatków na tworzenie bądź uzupełnianie domowych biblioteczek²⁴. Problem zatem wymaga szczegółowych badań. Zagadnienie funkcjonowania prywatnych

¹⁹ A. Dymmel, *Notarial records as a source of history of reading studies in the 19th and 20th centuries*, „Вісник Львівського університету. Серія Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології” 2014, 8, s. 101–111.

²⁰ G. Bąbiak, *Sobie, ojczyźnie, potomności... Wybrane problemy mecenatu kulturalnego elit na ziemiach polskich w XIX w.*, Warszawa 2010; A. Kopruckowniak, *Determinanty aktywności kulturalnej ziemian lubelskich w latach 1795–1929*, w: *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003, s. 9–30; A. Przegaliński, *Wokół dworu i parku. Studia z duchowej i materialnej kultury ziemiaństwa lubelskiego po powstaniu styczniowym*, Lublin 2011.

²¹ J. Kozińska-Chachaj, *Księgozbiory ziemiańskie na Lubelszczyźnie w XIX i XX w.* „Bibliotekarz Lubelski” 2004, 47, s. 61–74; A. Chamera-Nowak, *Biblioteka, której nie ma... Andrzej Edward Koźmian i jego książki*, Warszawa 2015.

²² D. Magier, *Szlachta powiatu radzyńskiego w świetle inwentarzy pozostałości w aktach notariuszy z lat 1812–1830*, w: *Notariat i akta*, s. 69–82; A. Dymmel, *Księgozbiory prywatne ziemiaństwa lubelskiego w połowie XIX wieku (w świetle akt notarialnych Serafina Konwickiego)*, „Res Historica” 2002, 13, s. 243–255; A. Rybka, *Biblioteka ziemiańska na przykładzie biblioteki Ostrowskich i Potockich z Maluszyna*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2013, 12, s. 27–39; W. Łyjak, K. Polityło, I. Zlot, *Inwentarz księgozbioru Wiktorii z Scheillów Wendorffowej jako przykład spisu biblioteczki ziemiańskiej z pierwszej połowy XIX wieku*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2016, 66, s. 91–141.

²³ A. Maleczyńska, *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*, Wrocław 1987, s. 199–204.

²⁴ E. Słodkowska, *Biblioteki w Królestwie Polskim 1815–1830*, Warszawa 1996, s. 146.

księgozbiorów w środowisku szeroko pojętych ówczesnych elit jest szczególnie istotne z uwagi na rolę i społeczne oddziaływanie wspomnianej warstwy.

Z pewnością inwentarze notarialne są cennym źródłem pozwalającym poznać kulturę książki w środowisku ziemiańskim. Szczegółowo sporządzone spisy pozostałości ukazują świat rzeczy, są świadectwem stylów konsumpcji. Jednocześnie książka i księgozbiory w perspektywie socjologiczno-kulturowej i antropologicznej, niezależnie od uwarunkowań, stanowią wskaźnik kapitału kulturowego określającego rodzaje praktyk kulturowych, w których jednostka uczestniczy²⁵. Na rolę inwentarzy księgozbiorów prywatnych jako źródła do poznania społecznych funkcji książki i lektury zwracali uwagę także historycy, traktujący jednocześnie domowe biblioteczki jako czynnik przydatny do określenia horyzontów duchowych (intelektualnych) osób spoza elit intelektualnych²⁶. Nowe perspektywy badawcze i interpretacyjne potwierdzają zatem potrzebę bardziej wnikliwej analizy inwentarzy.

INWENTARZE ZIEMIAŃSKIE

Podstawę źródłową niniejszych rozważań stanowi spuścizna aktowa wszystkich kancelarii działających w Lublinie od chwili założenia pierwszej kancelarii w 1810 r. do 1863 r.²⁷ Ziemianie stanowili istotną część klienteli notariusza, obok mieszczan i duchowieństwa. W efekcie w zebranych materiale źródłowym, wśród ogółem odnotowanych 936 inwentarzy, znajduje się 231 spisów przedstawiających stan posiadania ziemian. W ponad 1/3 wykazów pozostałości, tj. w 84 przypadkach, wśród domowych mobiliów wymienione zostały książki. Zebrane źródła dają zróżnicowany obraz kultury książki w środowisku ziemiańskim.

Inwentarze opisujące stan posiadania, poza istotnymi elementami aktu notarialnego, niezbędnymi dla jego prawnego znaczenia, takimi jak data, podpis, stosowne formuły, zawierają szczegółowe wyliczenie dóbr. Spisy pozostałości z reguły uporządkowane były wg kategorii, począwszy od wyliczenia nieruchomości, gotówki, kosztowności, sprzętów

²⁵ P. Bourdieu, *Dystynkcja: społeczna krytyka władzy sądzienia*, Warszawa 2005.

²⁶ N. Furrer, *Buch besitz und geistiger Horizont. Zur Rekonstruktion frühneuzeitlicher Privatbibliotheken*, „Z badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2016, 10, s. 79–94.

²⁷ Grupa zespołów „Notariusze miasta Lublina” obejmuje lata 1810–1951. Lubelscy notariusze działali jako rejenci kancelarii ziemiańskich w obrębie departamentu, następnie województwa i guberni lubelskiej. W ramach powiatu lubelskiego funkcjonowały kancelarie J.K. Majewskiego i I. Sobolewskiego.

gospodarskich, inwentarza żywego, zaprzęgów, niekiedy oranżerii, do opisu zazwyczaj licznych ruchomości stanowiących wyposażenie dworu, tj. mebli, sreber, platerów i cyny, miedzi, brązów, blachy, żelastwa, porcelany, szkła, fajansu, zegarów, trunków, wina, obrazów, biblioteki i szeregu innych przedmiotów wraz z określeniem wyceny. Są to niewątpliwie cenne źródła do badań różnorodnych aspektów dziejów ziemiaństwa. Jeśli chodzi o historię kultury i kulturę książki, szczególnie wartościowe są spisy księgozbiorów znajdujących się w domowym wyposażeniu²⁸. Są to przede wszystkim inwentarze dóbr należących formalnie do pojedynczych osób: 60 mężczyzn, 22 kobiet, w dwóch przypadkach przedstawiają stan posiadania małżonków. Z lat 1810–1830 pochodzi 26 spisów domowych biblioteczek, 58 wykazów przedstawiających dworskie księgozbiory sporządzono w okresie międzypowstaniowym. Zazwyczaj wykazy dzieł należących do spadkodawcy opatrzone były tytułem „księgozbiór lub „biblioteka”, rzadziej wyróżniano je tytułem „regest książek” bądź „książki różne”, „skrypta”, „w książkach”. Opisując bibliotekę, niekiedy notariusz zamieszczał obszerny nagłówek, jak w przypadku „Wykazu książek po śp. Antonim Rostworowskim pozostałych i przez Niego testamentem z dnia ósmnastego czerwca tysiąc ósmset czterdziestego drugiego roku synowi Antoniemu Ignacemu Leonowi trzech imion Rostworowskiemu przeznaczonych”²⁹. W jednostkowych przypadkach nieliczne druki wymieniano wraz z „różnymi rzeczami” obok tabakierki, „globika wyobrażającego ziemię” i cyrkla³⁰. Podobnie w inwentarzu ruchomości należących do właściciela Krasienina w powiecie lubelskim Wincentego Mieszkowskiego odnotowano zbiorczo „książki, fajczarnie i inne drobiazgi” łącznie wycenione na 13 rubli i 85 kopiejek. W pojedynczych sytuacjach, głównie w przypadku bogatych zbiorów, rejestr książek stanowił niezależną część dołączoną do inwentarza, o czym informowała stosowna adnotacja. Przykład tego typu rozwiązania widoczny jest w inwentarzu dóbr należących do dziedzica Raciborowic w okręgu hrubieszowskim i prezesa Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego Wincentego Wydźgi. W dokumencie po wyliczeniu nieruchomości i mobiliów pojawiła się informacja o dodatkowym rejestrze dzieł szczegółowo opisanych, w którym „przedstawiono książek tomów, zeszytów i map w ogóle sztuk tysiąc dwieście dziewiętnaście, licząc zaś wartość każdego tomu,

²⁸ B. Bieńkowska, *Inwentarze księgozbiorów prywatnych jako źródła do badań nad dziejami czytelnictwa*, „Studia o Książce” 1989, 18, s. 65–75.

²⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 24, akt nr 431 z 1843 r., inw. Antoniego Rostworowskiego.

³⁰ APL, Akta Notariusza Jana Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 13, akt nr 297 z 1833 r., inw. Antoniego Wybranowskiego.

zeszytu, mapy po kopiejek 15, ogólna wartość czyni rsr sto osiemdziesiąt dwa, kopiejek 85”³¹. Należy dodać, że odrębne spisy domowych bibliotek niejednokrotnie wiązały się z faktem planowanej przez spadkobierców wyprzedaży biblioteki w drodze publicznej licytacji, co każdorazowo wymagało zgody cenzury w okresie po powstaniu listopadowym. Warto przypomnieć, że chociaż w pierwszej kolejności urząd cenzury poddawał kontroli druki sprowadzane z zagranicy i wydawane w rodzimych drukarniach, to od 1833 r. nadzorował także wtórny obieg książek zbywanych poprzez publiczną licytację. Zakaz dotyczył wystawiania na sprzedaż rycin, pism, innych utworów bez wcześniejszego przedstawienia szczegółowego spisu i uzyskania zgody urzędu cenzury³².

ZIEMIANIE JAKO WŁAŚCICIELE KSIĘGOZBIORÓW

Inwentarze, z uwagi na konieczność zamieszczenia informacji o spadkodawcy, sukcesorach, wzmianek o dyspozycjach testamentowych, z pewnością są cennym źródłem dostarczającym nowych informacji lub uzupełniającym dotychczasową wiedzę o właścicielach księgozbiorów wywodzących się z różnych warstw ziemiaństwa. Na tej podstawie można ustalić cechy społeczno-demograficzne przydatne w charakterystyce i wyodrębnieniu różnych kategorii właścicieli bibliotek. W świetle inwentarzy notarialnych, szczególnie powstałych w pierwszych dekadach XIX w., można zauważyć grupę ziemian sprawujących urzędy publiczne jeszcze w czasach Rzeczypospolitej. Do tego grona należeli sędziwy, bo liczący około 83 lat (jak podał notariusz), starosta sieradzki Stanisław Kossowski³³ i będący w niemal równie podeszłym wieku komornik ziemi lubelskiej Jan Doliński³⁴. Pojawiły się także inwentarze pozostałości po pełniących funkcje urzędowe w okresie Królestwa Polskiego, tj. radcy dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego województwa lubelskiego Benedykta Rzewuskiego³⁵ oraz akt licytacji

³¹ APL, Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 6, akt nr 390 z 1854 r.

³² F. Ramotowska, *Sto lat „cenzury rządowej” pod zaborem rosyjskim (1815–1915) – podstawy normatywne, instrumenty wykonawcze*, w: *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 1, red. J. Kostecki, A. Brodzka, Warszawa 1992, s. 151–152.

³³ APL, Akta Florentyna Jana Górskiego notariusza w Lublinie, sygn. 12, akt nr 2584 z 1822 r.

³⁴ APL, Akta Florentyna Jana Górskiego notariusza w Lublinie, sygn. 10, akt nr 2153 z 1820 r.

³⁵ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 7, akt nr 8 z 1828 r.

dóbr należących do prezesa Komisji Województwa Lubelskiego Piotra Domańskiego³⁶. Z okresu międzypowstaniowego pochodziły inwentarze pozostałości ziemian, których aktywność publiczna rozpoczynała się w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, w tym posła sejmu 1830 r., członka Rady Stanu Królestwa Kongresowego Jana Nepomucena Jezierskiego oraz senatora i tajnego radcy Antoniego Melitona Rostworowskiego³⁷. Ziemianie sprawowali także funkcje urzędnicze lub honorowe w lokalnych instytucjach, m.in. funkcję prezesa Rady Obywatelskiej województwa lubelskiego pełnił Antoni Radziwiński³⁸. W tym gronie znaleźli się także: radca dyrekcji Ubezpieczeń Powiatu Zamojskiego Michał Malhomme³⁹ oraz Tytus Potocki obdarzony tytułem radcy komitetu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego z powiatu krasnostawskiego⁴⁰. W części inwentarzy wspomniana była jedynie wojskowa przeszłość ziemian jako oficerów byłego Wojska Polskiego, uczestników wojen napoleońskich i powstań. Z tego kręgu trzeba wymienić m.in. pułkownika Stanisława Ciesielskiego związanego z rodziną Czartoryskich, następnie podpułkownika Korpusu Inwalidów Józefa Czernickiego osiadłego w Sobieszczanach w powiecie lubelskim⁴¹ i pułkownika Andrzeja Ruthi⁴². Daje się też zauważyć grupę dzierżawców folwarków, w tym m.in. Henryka Malhomme z ordynacji zamojskiej⁴³.

Pewną specyfikę wykazują księgozbiory należące do kobiet, chociaż ważną rolę odgrywał w tym przypadku stan cywilny. W przypadku inwentarzy dóbr należących do wdów zazwyczaj mamy do czynienia z całością domowego wyposażenia, w tym biblioteki. Z kolei w osobistym dobytku nastoletniej Leony Rollanki zmarłej w wyniku epidemii

³⁶ APL, Akta Notariusza Jana Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 4, akt nr 380 z 1824 r.

³⁷ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 24, akt nr 431 z 1843 r.

³⁸ J. Kowecki, *Antoni Jan Nepomucen Radziwiński*, w: iPSB, 1987, 30, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-jan-nepomucen-radziminski-h-lubicz> [dostęp: 28.02.2023]; APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 17, akt nr 805 z 1838 r.

³⁹ APL, Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 9, akt nr 1093 z 1859 r.

⁴⁰ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 22, akt nr 160 z 1841 r.

⁴¹ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 16, akt nr 433 z 1837 r.

⁴² Z. Zacharewicz, *Andrzej Rutthie*, w: iPSB 1991–1992, 33, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/andrzej-rutthie> [dostęp: 28.02.2023]; APL, Akta Jana Ksawerego Majewskiego notariusza w Lublinie, sygn. 17, akt nr 473 z 1852 r.

⁴³ APL, Akta Notariusza Jana Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 44, akt nr 242 ½ z 1852 r., inw. Henryka Malhomme.

odnotowano siedem ksiązek naukowych w języku polskim i francuskim⁴⁴. Natomiast wśród ruchomości stanowiących własność panny Ewy Radziwińskiej znalazło się osiem ksiązek do nabożeństwa⁴⁵. W świetle informacji zawartych w dokumentach notarialnych dobrze widoczny jest także krąg rodzinny, co również może być istotne w badaniach zawartości domowych zbiorów. Zatem pełnione funkcje społeczne, aktywność właścicieli księgozbiorów na niwie społecznej, struktura rodziny oraz potrzeby domowników, np. związane z edukacją, mogły w jakimś stopniu kształtować zawartość biblioteki.

Inwentarze dostarczają także informacji o stanie zamożności właścicieli księgozbiorów. Jakkolwiek status majątkowy nie jest cechą wyraźnie skorelowaną z gromadzeniem i wielkością biblioteki, informacje tego typu stanowią przydatne uzupełnienie wiedzy o dysponentach zbiorów i ich kulturze materialnej.

W oparciu o dotychczasowe badania w gronie osób posiadających księgozbiory można zauważyć przedstawicieli bogatego i średniozamożnego ziemiaństwa, a także właścicieli skromnych częściowych posiadłości bądź wspomnianych dzierżawców⁴⁶. Lubelscy ziemianie stanowili grupę znacznie zróżnicowaną majątkowo, niezależnie od różnic siły nabywczej pieniądza w kolejnych dziesięcioleciach i specyfiki systemu wierzycielskiego. Przykładowo majątek Jana Ryszkowskiego, właściciela Kielczewic i Strzyżewic z przyległościami, oszacowany został na ok. 850 tys. złp, jednak obciążony był licznymi długami. W okresie międzypowstaniowym znaczniejsze aktywa, bo wynoszące ponad 160 tys. rsr, po odliczeniu zobowiązań, odziedziczyli spadkobiercy Jana Nepomucena Jezierskiego⁴⁷. Podobnie stan posiadania Józefa Gawlikowskiego z Godowa w okręgu kazimierskim oszacowany został na co najmniej 120 tys. rsr. Na przeciwnym biegunie sytuował się życiowy dorobek właściciela niewielkich włości Chuda Wola w okręgu lubartowskim. Bilans dóbr, wobec znacznych długów, zamknął się kwotą masy czystej 1243 rsr i 15 ½ kopiejki⁴⁸. Szczegółowa wycena poszczególnych przedmiotów pozwala także na określenie m.in. domowego wyposażenia, co pokazuje pewne preferencje

⁴⁴ APL, Akta Ignacego Sobolewskiego notariusza w Lublinie, sygn. 3, akt nr 27 z 1834 r., inw. Leony Rollanki.

⁴⁵ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 25, akt nr 531 z 1844 r., inw. Ewy Radziwińskiej.

⁴⁶ A. Przeglasiński, *Spoleczna działalność ziemiaństwa lubelskiego w latach 1864–1914*, Lublin 2009, s. 16–25.

⁴⁷ APL, Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 9, akt nr 997 z 1858 r.

⁴⁸ APL, Akta Notariusza Jana Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 31, akt nr 271 z 1845 r., inw. Wincentego Mizgiera.

związane z konsumpcją i stylem życia. Z reguły możliwe jest też określenie wartości samej biblioteki i poszczególnych tomów, chociaż podobnie jak w przypadku wielkości biblioteki, trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, na ile zamożność była skorelowana z wartością księgozbioru.

SPISY KSIĄŻEK, WARTOŚĆ, WIELKOŚĆ KSIĘGOZBIORÓW ZIEMIAŃSKICH

Inwentarzowe spisy dostarczają także szeregu informacji pozwalających na dokładniejszą charakterystykę domowych bibliotek, co jest szczególnie istotne z punktu widzenia badań nad kulturą środowiska. Ważną kwestią w tym przypadku jest sposób sporządzania wykazu książek w inwentarzu w pierwotnym zamyśle służącym określeniu stanu majątkowego właściciela. Zazwyczaj, do momentu wprowadzenia ustawy rosyjskiej, w spisach wymieniano tytuły poszczególnych książek, chociaż wybrane elementy opisu bibliograficznego występowały z różną intensywnością. Przede wszystkim posługiwano się tytułem dzieła, dość powszechnie skracanym, z reguły w języku oryginału. Rzadziej podawano spolszczoną wersję, jak np. *Przywileje Prawa Królestwa Polskiego w łacińskim języku starożytnego druku lub Fundamenta wolnej religii ewangelickiej reformackiej y greckiej w Królestwie Polskim y W.X. Litewskim w łacińskim i Francuskim języku wydrukowane*⁴⁹. W części wykazów obok tytułu dzieła odnotowywano nazwisko autora, nie zawsze konsekwentnie dopisywano rok i miejsce wydania. Jednocześnie w jednostkowych przypadkach znajdujemy wykazy książek zawierających ponadstandardowe informacje. Przykładem tak wyjątkowo drobiazgowej charakterystyki są opisy książek zastosowane w wykazie biblioteki Wincentego Wydźgi. Notariusz podał nie tylko podstawowe dane, tj. tytuł, nazwisko autora, miejsce i rok wydania, lecz ponadto, co było osobliwością, odnotował wydawców poszczególnych druków. W pojedynczych przypadkach można zaobserwować odwrotne działania polegające na redukowaniu szczegółowych informacji. Książki stare i zniszczone, kalendarze z różnych lat, stare mapy, plany uznane przez sukcesorów i spisujących inwentarz za mniej wartościowe wzmiankowano jedynie sumarycznie, ograniczając się do podania liczby tomów. Podobnie pozostają nieznane z tytułu „różne pisma, doniesienia, wiersze drukiem ogłoszone w różnych materiałach sztuk 54” łącznie wycenione na 1 złp⁵⁰. W okresie międzypowstaniowym pewien wpływ na skrupulatność

⁴⁹ APL, Akta Florentyna Jana Górskiego notariusza w Lublinie, sygn. 12, akt nr 2584 z 1822 r., inw. Stanisława Kossowskiego.

⁵⁰ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 3, akt nr 85 z 1824 r., inw. Stanisława Ciesielskiego.

spisów biblioteki miały wspomniane wymogi cenzury, szczególnie ważne w przypadku chęci sprzedania książek w drodze publicznej licytacji. Dla pełnej charakterystyki zawartości domowych zbiorów stanowiących potencjalny krąg lektur mieszkańców dworu potrzebne są uzupełnienia danych bibliograficznych w oparciu o dostępne bibliografie, katalogi biblioteczne i bazy online. Pozwoli to lepiej określić tematykę książek umieszczonych w domowych bibliotekach, ponadto informacje dotyczące miejsca i czasu wydania są pomocne w określeniu kierunków recepcji produkcji wydawniczej pochodzącej z poszczególnych ośrodków krajowych i zagranicznych. Dane o czasie wydania, chociaż w przypadku wielokrotnych edycji nie zawsze możliwe do jednoznacznego ustalenia, pozwalają ocenić aktualność księgozbioru lub dowodzą przechowywania starych edycji, chociaż nie zawsze o bibliofilskim charakterze.

Omawiane inwentarze notarialne dają możliwość ustalenia wielkości domowych biblioteczek. Jest to ważny wskaźnik świadczący o intensywności gromadzenia księgozbioru, a pośrednio, przy licznych zastrzeżeniach, mówiący o natężeniu motywacji czytelniczych skłaniających do gromadzenia prywatnego księgozbioru. W pewnym stopniu jest to jeden ze wskaźników społecznego zasięgu książki ówczesnie. Przyjmując klasyfikację wielkości księgozbiorów, niezależnie od dylematów towarzyszących tego typu rozstrzygnięciom, trzeba wydzielić księgozbiory małe, liczące 1–20 tytułów, średnie: od 21 do 100 tytułów (przy wydzieleniu podgrup 21–50 i 51–100 tytułów), duże, zawierające powyżej 100 do 200 tytułów, i bardzo duże, liczące powyżej 200 tytułów⁵¹. Analiza wielkości ziemiańskich biblioteczek pokazuje następujące proporcje: księgozbiory małe stanowiły 22% ogółu, średnie – 41%, duże – 11% i największe – 26%. Natomiast typowe wielkości sytuowały się w przedziałach 21–50 tytułów i powyżej 200 pozycji (po ¼). W pierwszym przypadku oznaczało to ograniczenie biblioteczek do niezbędnych druków i pojedynczych lektur czasu wolnego, natomiast zasobniejsze zbiory mogły stanowić załączek późniejszych większych kolekcji⁵². W świetle zebranych źródeł największą bibliotekę zgromadził generał i uczestnik powstań Franciszek Niesiołowski (1771–1843) z Józefowa nad Wisłą, właściciel księgozbioru liczącego 682 dzieła wraz z mapami i atlasami. Podobnej wielkości zbiory znajdowały się we dworze dziedzica Raciborowic z okręgu hrubieszowskiego Wincentego Wydźgi (zm. 1853), którego biblioteka składała się z 584 dzieł w 1219 woluminach. Pokazny księgozbiór zawierający 494 tytułów mieścił

⁵¹ A. Dymmel, *Księgozbiory domowe*, s. 113–118.

⁵² A. Przegaliński, *Wokół*, s. 83–84.

się w pałacu w Garbowie i należał do Karoliny Jezierskiej, wdowy po Janie Nepomucenie Jezierskim⁵³.

Podobnie na podstawie inwentarzy można ustalić wartość domowych księgozbiorów. Wstępne analizy pokazują, że wycena znanych bibliotek ziemiańskich była zróżnicowana i zależała m.in. od liczebności i zawartości zbiorów, stanu zachowania, oprawy, rycin. Interesująca kolekcja Stanisława Ciesielskiego, wraz z licznymi mapami i rysunkami warta była 6870 złp i 7 gr⁵⁴. Relatywnie znaczną cenę osiągnął księgozbiór Jezierskich, bo kwotę 438 rsr, przy oszacowaniu każdego tomu i poszytu na 30 kopiejek⁵⁵, natomiast biblioteka Wincentego Wydźgi warta była 182 rsr i 85 kopiejek⁵⁶. Na przeciwnym biegunie sytuowały się kilkunastokrotnie mniejsze zbiory wyceniane na niewiele ponad 1 złp. Taką wartość osiągnął skromny zestaw należący do Wojciecha Rydzewskiego z Kosarzewa w powiecie lubelskim, przy wartości mobiliów wraz z gotówką wynoszącą ponad 12 tys. złp⁵⁷. Podobnie relatywnie skromnie przedstawiała się wartość 27 woluminów należących do dzierżawcy części Starej Wsi Macieja Trojackiego, określona na 5 złp i 1 gr, przy wycenie całego majątku, jak skrupulatnie wyliczyli biegli, na kwotę 42 495 złp i 1 gr⁵⁸. Jednocześnie w wielu przypadkach daje się zauważyć indywidualną wycenę poszczególnych tomów, pozwalającą wyłowić bardziej wartościowe publikacje. Stosunkowo większą wartość osiągały dobrze zachowane, oprowiane edycje, w tym francuskie wydanie *Voyage du jeune Anacharsis* z kopiersztychami (1788) i czterotomowa *La sainte Bible* (Paris 1791) oszacowane na 60 złp każda. Zwykle wyższą wycenę zyskiwały też oprowiane edycje kartograficzne i dzieła ilustrowane, m.in. „Atlas całego świata w półskórek oprawny duży” oszacowany na 100 złp⁵⁹. Natomiast *Herbarz polski* Kaspra Niesieckiego (Lipsk 1839–1846) i *Volumina Legum* (choć bez pierwszego

⁵³ APL, Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 9, akt nr 1113 z 1859 r., inw. Karoliny Jezierskiej.

⁵⁴ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 3, akt nr 85 z 1824 r.

⁵⁵ APL, Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 9, akt nr 1113 z 1859 r.

⁵⁶ APL, Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 5, akt nr 365 z 1853 r., inw. Wincentego Wydźgi.

⁵⁷ APL, Akta Florentyna Jana Górskiego notariusza w Lublinie, sygn. 12, akt nr 2502 z 1822 r.

⁵⁸ APL, Akta Aleksandra Dąbrowskiego notariusza w Lublinie, sygn. 8, akt nr 20 z 1829 r.

⁵⁹ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 3, akt nr 85 z 1824 r.

tomu) warte były po 12 rsr⁶⁰. Wydaje się, że w jakimś stopniu skłonność do kupowania luksusowych edycji może sygnalizować pewne aspiracje, a przynajmniej postrzeganie książki jako ozdoby ziemiańskiej siedziby, chociaż praktyczne względy także mogły odgrywać istotną rolę.

Oddzielnym zagadnieniem pozostaje udział wartości biblioteki w całości wartości zgromadzonych mobiliów. Można przyjąć, że wobec z reguły bogatego wyposażenia ziemiańskiego domu, udział wartości książek w domowym wyposażeniu nie był duży. Jednak powyższe dane mogą służyć charakterystyce księgozbiorów, są też ważną informacją dotyczącą konsumpcji książki i społecznej recepcji produkcji wydawniczej oraz, w kontekście późniejszych wyprzedaży, poszerzają wiedzę o funkcjonowaniu wtórnego rynku książki.

POLSKIE I OBCE, KSIĄŻKI I CZASOPISMA, ZBIORY SPECJALNE. ZAWARTOŚĆ ZIEMIAŃSKICH KSIĘGOZBIORÓW W ŚWIETLE INWENTARZY

Szczególnie istotnym zagadnieniem jest określenie zawartości księgozbiorów ukazującej strukturę domowej biblioteki, typy gromadzonych druków, pozwalające na poznanie i interpretację kierunków gromadzenia i określenie pewnych standardów panujących w środowisku. Charakteryzując domowe biblioteki, możemy uwzględnić co najmniej kilka kryteriów formalno-rzeczowych. W świetle zachowanych inwentarzy jest dobrze widoczne zróżnicowanie zbiorów pod względem języka publikacji. W ziemiańskich dworach gościły książki w języku polskim, powszechnie w użyciu były druki łacińskie, francuskie, niemieckie, niekiedy włoskie, greckie, sporadycznie rosyjskie. Chociaż pewne nieścisłości w zapisach wymagają weryfikacji, to wspomniane źródła ukazują częstą obecność piśmiennictwa w języku oryginału. Jednocześnie pozwalają prześledzić zmiany wynikające z modernizacji i uzupełniania domowych zbiorów na przestrzeni dziesięcioleci, również o pojawiające się na rynku księgarskim przekłady obcego piśmiennictwa na język polski, będące efektem rozwoju rodzimych firm wydawniczych.

Analiza językowa publikacji dowodzi, że jakkolwiek w ogólnym zestawieniu przeważały druki polskojęzyczne, to jednak księgozbiory były zróżnicowane językowo, co świadczy o systematycznym poznawaniu piśmienniczych wytworów kultury zachodnioeuropejskiej w oryginalnej wersji, czemu sprzyjała ówczesna edukacja ziemiańskiej młodzieży,

⁶⁰ APL, Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 9, akt nr 997 z 1858 r.

preferująca kształcenie filologiczne⁶¹. Dodatkowych informacji o kierunkach recepcji piśmiennictwa europejskiego dostarczają dane o miejscu wydania publikacji. Choć tego typu informacje występują jedynie w części spisów księgozbiorów, to jednak są cenne z punktu widzenia poznania relacji kulturalnych i oddziaływań rynkowych w omawianej epoce.

Powyższe zagadnienia nie wyczerpują bogatego zestawu możliwości badawczych. W świetle inwentarzy można także prześledzić recepcję poszczególnych typów piśmiennictwa i tematykę gromadzonych książek, co jest szczególnie istotne dla określenia repertuaru potencjalnych lektur mieszkańców ziemiańskiego dworu. W tym przypadku niezbędna jest analiza formalno-rzeczowa gromadzonych zbiorów, która pozwoli określić stopień zainteresowania poszczególnymi typami wydawnictw oraz, co ważne, określoną tematyką. Analiza formalna pozwala w pierwszej kolejności zaobserwować obecność druków, w tym książek, broszur, czasopism, starych edycji i aktualnych wydań, ale także rękopisów i archiwaliów. W świetle inwentarzy dobrze widoczna jest obecność podręczników, literatury pięknej, książek naukowych i popularyzujących wiedzę z różnych dziedzin.

Jakkolwiek zasadnicza część księgozbiorów składała się z książek, to interesującym zagadnieniem możliwym do ustalenia w oparciu o inwentarze księgozbiorów jest z pewnością obieg pism periodycznych, tj. gazet i czasopism będących źródłem aktualnej informacji, wiedzy i rozrywki. Gazety i czasopisma stanowiące nowoczesny i upowszechniający się w epoce oświecenia środek przekazu, zawierające bieżące informacje, ogłoszenia, reklamy, ciekawostki obok poważniejszych, niekiedy wyspecjalizowanych treści docierały również do ziemiańskich dworów. W świetle księgozbiorów okazuje się, co zrozumiałe, że w większej liczbie pojawiały się w domach, gdzie chętniej sięgano po książkę. W pewnych przypadkach doceniane były także przez właścicieli mniejszych księgozbiorów, jak np. dzierżawcę Jaszczowa położonego w guberni lubelskiej Kazimierza Wessela, który posiadał co najmniej pięć tytułów periodyków. Rozpowszechniony był „Dziennik Praw”, w którym publikowano aktualne akty prawne zarówno w epoce Księstwa Warszawskiego, jak i Królestwa Polskiego. Ziemianie sięgali także po pisma kulturalno-literackie, periodyki fachowe poświęcone zdrowiu, gospodarstwu wiejskiemu i rolnictwu⁶². Niekiedy jednak tylko krótkie wzmianki sygnalizowały obecność plików starych gazet polskich. Przechowywano także broszury

⁶¹ A. Winiarz, *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin 2002, s. 206–207, 230–231.

⁶² APL, Akta Notariusza Jana Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 38, akt nr 55 z 1849 r., inw. Franciszka Kurzątkowskiego.

publikowane np. w czasie licznych epidemii cholery nawiedzających ziemie polskie.

W dworach ziemiańskich kupowane i czytane były także kalendarze, przede wszystkim wydane w ostatnich dziesięcioleciach XVIII w. i pochodzące z XIX w. Te ostatnie ukazywały się już w nowej formule edytorskiej, nieprzypominającej starych, wyśmiewanych przez oświeceniową prasę prognostyków. Kalendarze, poza elementami porządkującymi chronologię, zawierały szereg treści z różnych dziedzin, ciekawostki, służąc powszechnie jako źródło wiedzy i rozrywki. Jak pisał Franciszek Maksymilian Sobieszczański, kalendarze były książką nie tylko kupowaną, ale i chętnie czytaną zaraz po *Biblii* i elementarzu również w środowiskach niewykazujących większego zainteresowania słowem pisany⁶³. Prawdopodobnie część kalendarzy uległa zniszczeniu w trakcie wielokrotnego użytkowania, w efekcie podarte i uszkodzone egzemplarze, niezasługujące na większą uwagę spadkobierców, odnotowywane były sumarycznie. Notariusz wymienił np. w bibliotece Karola Łabęckiego 15 kalendarzyków politycznych wydanych w Warszawie w latach 1836–1847 i 1849–1850, ponadto „Kalendarzyk informacyjno-kieszonkowy” wydany w 1848 r. w jednej z oficyn warszawskich.

Inwentarze dostarczają również interesujących informacji o zbiorach niepiśmienniczych, tj. mapach, planach, atlasach, rycinach, nutach. Przykład biblioteki dobrze zaopatrzonej w wydawnictwa kartograficzne stanowi zbiór Ksawerego Niesiołowskiego, w którym wyliczono 61 map i atlasów. Wśród nich była mapa Europy w 14 kartach, atlas szczególnie Galicji i Lodomerii, mapa generalna Niemiec w sześciu tomach, ponadto „atlasów ksiąg pięć in folio z planami wojennymi, mappami i objaśnieniami w języku francuskim, atlas różnych widoków starożytnych in folio, planów wojennych francuzkich kart 43 in 8vo” i „kart 21 in folio”⁶⁴. We dworze Karola Łabęckiego znalazła się mapa kolei żelaznych, atlasy, w tym *Atlas Królestwa Polskiego*, w którym „osiem map podartych i pięć dużych między któremi trzy podklejone a dwie niepodklejone”, jak skrupulatnie podał notariusz, ponadto mapa Europy Carla Ferdinanda Weilanda w futerale i mapy wybranych krajów europejskich⁶⁵. Nieco inaczej przedstawiała się recepcja wydawnictw kartograficznych w domach, gdzie ograniczano się do skromnych zestawów książek. W tych

⁶³ F.S. Sobieszczański, *Wiadomość historyczno-bibliograficzna o kalendarzach wychodzących w Warszawie od najdawniejszych czasów aż do 1863 roku*, w: idem, *Wybór publikacji*, t. 2, Warszawa 1960, s. 463.

⁶⁴ APL, Akta Notariusza Jana Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 28, akt nr 31 z 1844 r.

⁶⁵ APL, Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 3, akt nr 52 z 1850 r.

przypadkach dominowały pojedyncze mapy i atlasy przydatne w nauce szkolnej. W niewielkich księgozbiorach, np. u Stanisława Krosnowskiego z Zawieprzyc, wśród domowych książek widniał „Atlas duży z 25 map składający się”⁶⁶. Natomiast właściciel Krasienina Wincenty Mieszkowski posiadał dwie mapy Polski, jedną Afryki, dziesięć mapek podklejonych różnych krajów⁶⁷.

W ziemiańskich zbiorach nie zabrakło zbiorów ikonograficznych stanowiących ciekawe urozmaicenie i ozdobę biblioteczek. Upowszechnienie taniej techniki litograficznej w okresie międzypowstaniowym zaowocowało pojawianiem się na rynku wydawniczym licznych ilustrowanych edycji. Litografia, mniej ceniona w sztuce niż inne techniki graficzne takie jak drzeworyt lub miedzioryt, w praktyce, z uwagi na łatwość powielania i niską cenę, zdominowała rynek wydawniczy co najmniej do lat sześćdziesiątych XIX w⁶⁸. W domowych bibliotekach, np. we dworze w Bronicach w okręgu kazimierskim, znajdowało się m.in. 12 *Wizerunków znakomitych ludzi w Polsce z dołączeniem krótkiego każdej osoby żywota* Ksawerego Preka, „10 Wizerunków sławnych Polaków litografowanych z opisem ich życia pod ryciną w formacie ćwiartki”, a także popularne wydawnictwo *Wzory budowli wiejskich na 24 tablicach litograficznych* Aniceta Czaki. Z kolei we dworze w Krasieninie zachowały się popularne litografie ukazujące Napoleona i Aleksandra I, a także sztych przedstawiający damy w kąpeli⁶⁹. W księgozbiorach odnotowywane były też kosztowniejsze miedzioryty, niekiedy nuty potrzebne do nauki gry na instrumencie i domowego muzykowania oraz wzory rysunkowe⁷⁰.

TEMATYKA DOMOWYCH KSIĘGOZBIORÓW

Szczególnie ważny problem dotyczy tematyki domowych księgozbiorów ukazującej potencjalne kierunki wyborów i potencjalnych zainteresowań czytelnicznych właściciela i domowników. Chociaż niejednokrotnie

⁶⁶ APL, Akta Florentyna Jana Górskiego notariusza w Lublinie, sygn. 3, akt nr 372 z 1812 r., inw. Stanisława Krosnowskiego.

⁶⁷ APL, Akta Notariusza Feliksa Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 3, akt nr 79 z 1858 r., inw. Wincentego Mieszkowskiego.

⁶⁸ B. Bieńkowska, *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005, s. 155–156; E. Słodkowska, *Produkcja i rozprowadzanie wydawnictw w Królestwie Polskim w latach 1815–1830*, Warszawa 2003, s. 157–160.

⁶⁹ APL, Akta Notariusza Feliksa Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 3, akt nr 79 z 1858 r.

⁷⁰ APL, Akta Ignacego Sobolewskiego notariusza w Lublinie, sygn. 4, akt nr 188 z 1835 r., inw. Róży Tatarowiczowej.

inwentarzowe spisy książek, jak wspomniałam, wymagają uzupełnień z bibliograficznego punktu widzenia, to jednak dają dobrą podstawę do klasyfikacji tematycznej zgromadzonego piśmiennictwa.

W świetle dotychczasowych doświadczeń z badań nad domowymi bibliotekami przydatny jest podział rzeczowy piśmiennictwa, chociaż należy mieć na uwadze specyfikę ówczesnej twórczości pisarskiej, poziom rozwoju nauki czy rozwój gatunków literatury pięknej. W ogólnym ujęciu w domowych księgozbiorach można wydzielić piśmiennictwo beletrystyczne i niebeletrystyczne, opracowania z różnych dziedzin, chociaż na pograniczu pozostają różnego typu zbiory, wiązańki łączące treści popularnonaukowe z literaturą piękną. Stosując użyteczny podział rzeczowo-formalny piśmiennictwa, można wyróżnić: opracowania ogólne, opracowania z nauk społecznych i humanistycznych, z nauk matematyczno-przyrodniczych, nauk stosowanych, w tym dzieła rolnicze, o gospodarstwie i technice, medyczne, weterynaryjne⁷¹. Można zatem prześledzić recepcję piśmiennictwa z poszczególnych dziedzin.

Wśród dzieł ogólnych uwagę zwracają opracowania zbiorowe, słowniki, encyklopedie. Warto też zauważyć katalogi księgarskie trafiające do ziemiańskich dworów. Lepiej widoczne w większych bibliotekach, świadczą, jak można przypuszczać, o bardziej konsekwentnym gromadzeniu zbiorów. Wspomniany Stanisław Ciesielski obok licznych książek i czasopism posiadał dwadzieścia pięć katalogów dzieł polskich, francuskich, niemieckich. Natomiast do biblioteki Karola Łabęckiego trafiły katalogi książek polskich znajdujących się w księgarni Zawadzkiego i Węckiego w Warszawie z 1837 r. oraz krakowski *Katalog dzieł polskich* sprzedawanych w księgarni Czecha. Z kolei katalog książek oferowanych przez lubelskiego księgarza Kazimierza Szczepańskiego należał do dziedzica Chudej Woli Wincentego Mizgiera.

W pojedynczych księgozbiorach występowały druki filozoficzne, w tym rozprawy filozofów starożytnych i myślicieli epoki oświecenia, przede wszystkim Woltera i Jeana- Jacquesa Rousseau. Uwagę części właścicieli zwróciły wykłady poświęcone psychice i zachowaniom człowieka, np. *Charaktery rozumów ludzkich* Michała Wiszniewskiego⁷². Powszechnie występowały druki religijne, przede wszystkim popularne modlitewniki, katechizmy, żywoty świętych, *Biblia*, rzadziej dzieła opisujące historię kościoła i rozprawy polemiczno-dogmatyczne. Znaczną część ziemiańskich zbiorów stanowiły opracowania poświęcone prawu, polityce, ponadto edukacji i wojskowości. Z czasów Rzeczypospolitej pochodziły wydania

⁷¹ A. Dymmel, *Księgozbiory domowe*, s. 149–150.

⁷² APL, Akta Notariusza Jana Wasutyńskiego w Lublinie, sygn. 38, akt nr 55 z 1849 r., inw. Franciszka Kurzątkowskiego.

konstytucji i mów sejmowych, diariusze sejmików, w wielu domach licznie zachowały się *Ustawy cywilne dla Galicji* z czasów austriackich. W kolejnych latach pojawiły się kodeksy Napoleona i wydania praw z epoki Królestwa Polskiego. Stałą pozycję zajmowały druki o edukacji i wychowaniu dzieci i młodzieży, podręczniki do nauki poszczególnych przedmiotów obecne również w mniejszych bibliotekach, a jak można przypuszczać, przydatne w nauce domowej i szkolnej. Nie pomijano opracowań poświęconych ekonomii, w tym praktycznego podręcznika Antoniego Barcińskiego *O rachunkowości kupieckiej*⁷³. Dobrze widoczna była powszechna obecność opracowań historycznych pomocnych w poznawaniu dziejów Polski i powszechnych, jak i stanowiących ciekawą lekturę z racji przystępnej formy i zazwyczaj barwnej narracji. W ziemiańskich dworach przechowywano opracowania analizujące upadek Rzeczypospolitej, sukcesywnie powiększono zbiory o aktualne wydania dziejów Polski autorstwa Adama Naruszewicza, następnie Juliana Ursyna Niemcewicza, Jerzego Samuela Bandtkiego i Teodora Wagi⁷⁴. Zainteresowaniem cieszyły się wydawnictwa biograficzne, w tym zbiory *Życia sławnych Polaków* (Lipsk 1827), Juliana Ursyna Niemcewicza *Dzieje panowania Zygmunta III* (1818–1819), Leona Rogalskiego *Dzieje Jana III* (Warszawa 1847). Pojawiały się opracowania poświęcone starożytnościom krajowym, osobne miejsce zajmowały wydania kronik Wincentego Kadłubka, Marcina Kromera i Jana Długosza. Nieodzowne w ziemiańskim dworze okazały się herbarze, w tym Kaspra Niesieckiego, Piotra Nałęcz-Małachowskiego, sięgano także po opracowania z historii literatury polskiej i książkę *O początkach narodu i języka litewskiego* Ksawiera Bohusza (Wilno 1808)⁷⁵. Istotne miejsce zajmowały opracowania prezentujące dzieje starożytne, historie innych państw i władców europejskich, w tym podręcznikowe wydanie *Abrégé de l'histoire ancienne, Starożytności słowiańskie* Pawła Szafarzyka (Poznań 1842–1844), Jana Jakuba Potulickiego *Historia o rewolucji Królestw szwedzkich i duńskich* (Warszawa 1701), *Histoire de Henri III roi d'France et de Pologne*. Popularność zyskały dzieła Tomasza Dziekońskiego *Życie Napoleona podług najlepszych źródeł* (Warszawa 1841) i *Życie marszałków francuskich z czasów Napoleona* (Warszawa 1841). Zainteresowaniem właścicieli księgozbiorów, chociaż w mniejszym stopniu niż książki

⁷³ APL, Akta Notariusza Feliksa Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 3, akt nr 79 z 1858 r.

⁷⁴ Np. APL, Akta Edwarda Brodowskiego notariusza w Lublinie, sygn. 5, akt nr 331 z 1863 r., inw. Wojciecha Węgleńskiego.

⁷⁵ A. Dymmel, *Rola książki historycznej w kształtowaniu tożsamości narodowej w XIX wieku w świetle domowych księgozbiorów inteligencji, ziemiaństwa i duchowieństwa Królestwa Polskiego*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2019, 17, s. 57–72.

historyczne, cieszyły się opracowania geograficzne⁷⁶. Poza podręcznikami sięgano po intrygujące relacje i impresje z podróży po niejednokrotnie egzotycznych krajach, np.: *Voyage en Europe en Asie, en Afrique* W. Macintosha (Londyn 1788)⁷⁷.

W księgozbiorach nie zabrakło opracowań przyrodniczych, m.in. *Dictionnaire élémentaire de botanique* Pierre'a Balliarda (Paris 1797)⁷⁸, szczególnie popularne okazały się wydania rozpraw Krzysztofa Kluka, np. *O roślinach, ich utrzymaniu i rozmnożeniu, O zwierzętach ssących, O ptactwie, O gadzie i rybach, Rzeczy kopalnych osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażycie*⁷⁹. Dość powszechnym zjawiskiem było występowanie pojedynczych opracowań z nauk ścisłych, przede wszystkim w wersji podręcznikowej, dających podstawy arytmetyki i geometrii, fizyki, w tym *Logarytmy dla szkół narodowych* Ignacego Zaborowskiego (Warszawa 1806), pojawiały się, chociaż rzadziej, wykłady astronomii. Odnotowano też opracowania z zakresu chemii.

W świetle ziemiańskich księgozbiorów dobrze jest widoczny społeczny odbiór wydawnictw dotyczących szeroko pojętego rolnictwa i nowych sposobów gospodarowania. Obok ogólnych kompendiów wprowadzających w tajniki ekonomiki gospodarstwa wiejskiego nie zabrakło coraz liczniej ukazujących się na polskim rynku wydawniczym opracowań poświęconych szczegółowym zagadnieniom. Ziemianie gromadzili książki dotyczące przemysłu agrarno-spożywczego, w tym gorzelnictwa, rafinacji cukru, problemów melioracji, czego przykład stanowiły prace *Praktyczne nawodnianie łąk* Wincentego Józefowicza (Warszawa 1844) i *Rozprawa o osuszaniu pól* Jamesa Smitha (Poznań 1850). Chętnie zapoznawali się, jak można przypuszczać, z nowościami technologicznymi służącymi wzrostowi efektywności pracy prezentowanymi np. w książce *Opisanie maszyny do żęcia zboża służącej przez Jana Zakrzewskiego* (Warszawa 1828)⁸⁰. Nie zabrakło opracowań poświęconych hodowli m.in. koni i owiec, nowym uprawom roślin, w tym buraka cukrowego. Poszerzenie wiedzy fachowej zapewniały niekiedy systematycznie zbierane i, jak można przypuszczać, czytane czasopisma fachowe z dziedziny gospodarstwa

⁷⁶ Np. APL, Akta Notariusza Jana Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 44, akt nr 242 1/2 z 1852 r., inw. Henryka Malhomme.

⁷⁷ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 3, akt nr 85 z 1824 r.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ APL, Akta Edwarda Brodowskiego notariusza w Lublinie, sygn. 2, akt nr 150 z 1860 r., inw. Józefa Lemańskiego.

⁸⁰ APL, Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 5, akt nr 365 z 1853 r., inw. Wincentego Wydźgi.

wiejskiego, niekiedy stanowiące zasadniczą część niewielkiego praktycznego księgozbioru⁸¹. Uwagę ziemian zwracały także dzieła ogrodowe w języku francuskim, niemieckim, np. znane opracowanie *Description des principaux parcs et jardins de l'Europe* in folio z rycinami i w języku polskim *O hodowaniu, użytku, mnożeniu i poznawaniu krzewów, roślin, i ziół* Stanisława Wodzickiego (Kraków 1818)⁸². Widziano przydatność książek wykładających nowe zasady budownictwa, tj. *O przyzdobieniu siedlisk wiejskich* (Warszawa 1827) i *Budownictwo zastosowane do potrzeb ziemianina polskiego* Franciszka Giżyckiego (Warszawa 1829)⁸³. W wybranych bibliotekach znalazły się ponadto prace z techniki, w tym poświęcone nowym wynalazkom, tj. telegrafowi i kolei żelaznej.

Inwentarzowe spisy domowych bibliotek ukazują także obecność w dworach ziemiańskich niezbędnych opracowań poświęconych medycynie i weterynarii, głównie w wersji poradnikowej, pozwalających na pomoc w nagłych przypadkach i leczenie rozpowszechnionych schorzeń. Przede wszystkim były to poradniki znanego popularyzatora wiedzy medycznej Samuela A. Tissota, ponadto *Medycyna wyleczająca* Louisa Le Roy. Uwagę zwracają opracowania propagujące nowe, niekiedy niekonwencjonalne metody leczenia, wzbudzające nadzieję potencjalnych pacjentów. O zaletach wodolecznictwa pisał m.in. Karl Munde w pracy *Opisanie zakładu wodnego w Grefenbergu* (1845), wykładając zasady terapii licznych dolegliwości metodą Vincenza Priessnitza⁸⁴. Podobnie dobrze widoczne są druki z dziedziny weterynarii niejednokrotnie praktycznie przydatne w wiejskim gospodarstwie. Nieodzownymi wydawnictwami były *Apteczka końska z pism najdoskonalszych autorów wyjęta* (1783)⁸⁵ i *Nowy lekarz czyli sposoby leczenia bydła, koni, owiec i innych domowych zwierząt* Johanna N. Rohlwesa (Grodno 1823)⁸⁶.

Omawiane źródła okazują się równie przydatne do badań społecznego odbioru literatury pięknej, której lektura wiązała się przede wszystkim z funkcjami estetycznymi. Jak dowodzi wstępna analiza zawartości domowych biblioteczek, ziemianie, obok książek z różnych dziedzin, gromadzili także wydania literatury pięknej polskiej i obcej: dzieła dramatyczne,

⁸¹ Np. APL, Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 5, akt nr 236 z 1852 r., inw. Kazimierza Wessla.

⁸² APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 3, akt nr 85 z 1824 r.

⁸³ APL, Akta Edwarda Brodowskiego notariusza w Lublinie, sygn. 2, akt nr 150 z 1860 r.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 10, akt nr 21 z 1831 r., inw. Jana Ryszkowskiego.

⁸⁶ APL, Akta Jana Ksawerego Majewskiego notariusza w Lublinie, sygn. 2, akt nr 7 z 1838 r., inw. Franciszka Suchodolskiego.

powieści i poezje. W świetle znanych inwentarzy można określić, jakie miejsce zajmowała beletrystyka w bibliotekach, a także stwierdzić, jakie typy literatury zwracały uwagę właścicieli zbiorów. Na pewno, co należy podkreślić, literatura piękna była gromadzona z różnym natężeniem. W zbiorach zorientowanych przede wszystkim na piśmiennictwo niebeletrystyczne poprzestawano na nieodzownej klasycy i wypisach szkolnych umożliwiających poznanie kanonu literackiego, którego znajomość stanowiła niezbędne wyposażenie ówczesnych szeroko pojętych elit. W wielu przypadkach w ziemiańskich dworach znajdowały się edycje Jean-Baptiste'a Gresseta *Oeuvres*, oświeceniowe dramaty Woltera, utwory Ignacego Krasickiego, z czasem coraz liczniej odnotowywano powieści⁸⁷. Utwory epickie, chociaż początkowo zaliczane przez znawców do literatury podrzędnej, w rzeczywistości cieszyły się znacznym zainteresowaniem ówczesnej publiczności czytelniczej. Poza osiemnastowiecznymi edycjami *Przygód Telemaka* François'a Fénelona w tłumaczeniu lub w wersji oryginalnej, moralnymi powieściami Stéphanie Félicité de Genlis, w kolejnych dziesięcioleciach XIX w. do ziemiańskich domów trafiały coraz częściej modne europejskie utwory. Pojawiały się wydane w wersji oryginalnej książki pióra np. Charlesa Pigault-Lebruna, jak i przekłady angielskich romansów Waltera Scotta, przekłady prozy francuskiej, w tym powieści Paula H. Févala (wł. Francis Trollop), Eugeniusza Sue, Aleksandra Dumasa wydawane przez znane oficyny warszawskie. Popularność zyskiwały utwory rodzimych powieściopisarzy: Józefa I. Kraszewskiego, Romana Laskowskiego i Adama A. Kosińskiego⁸⁸. Z pewnością lekka proza stwarzała okazję do rekreacyjnej lektury, a obecność salonowych nowości sugeruje uleganie aktualnym trendom czytelniczym⁸⁹. Uwagę zwracały poezje autorów starożytnych, następnie Dantego i Nicolasa Boileau. Szczególnym upodobaniem cieszyły się kolejne wydania *Bajek* I. Krasickiego, poezje Franciszka Kniaźnina i Jacquesa Delilla, ponadto seria „Wybór pisarzy polskich” wydawana przez Tadeusza Mostowskiego, wykłady sztuki poetyckiej i o literaturze. Całość domowych bibliotek uzupełniały użyteczne poradniki zarówno domowe, kucharskie, jak i dotyczące pisania listów oraz gry w karty.

⁸⁷ Np. APL, Akta Jana Ksawerego Majewskiego notariusza w Lublinie, sygn. 3, akt nr 316 z 1839 r., inw. Stanisława Bieńkowskiego.

⁸⁸ APL, Akta Notariusza Jana Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 50, akt nr 265 z 1855 r., inw. J. Kulczyckiego.

⁸⁹ I. Watt, *Narodziny powieści: studia o Defoe'em, Richardsonie, i Fieldingu*, Warszawa 1973; J. Pearsons, *Women's Reading in Britain, 1750–1835. A Dangerous Recreation*, Cambridge 1999.

STAN ZACHOWANIA KSIĘGOZBIORU

Inwentarze dostarczają także informacji o stanie zachowania księgozbiorów, dając wyobrażenie o dbałości właścicieli o domowe biblioteczki bądź świadcząc o braku większego zainteresowania. Jak wynika z podanych wzmianek, pojedyncze druki pozostawały w poszytach, z reguły jednak właściciele dbali o właściwą oprawę książek i czasopism pierwotnie zaopatrzonych jedynie w okładki papierowe z przeznaczeniem do introligatorskiej oprawy. Do popularnych opraw należały oprawy półskórkowe, zwykle skórzane, rzadziej sięgano po kosztowniejszy safian⁹⁰. Na podstawie podanych informacji wiadomo, iż np. wybrane tomy należące do dziedzica Radawczyka Ignacego Trojackiego miały oprawy ze skóry, w tym np. „Regulamin wojska”, natomiast półskórkiem zabezpieczony został tom dzieła *Prawo polityczne narodu polskiego* Wincentego Skrzetuskiego. Wykorzystywano też okładki papierowe kolorowe chroniące m.in. *Diariusz sejmików województwa lubelskiego*, natomiast oryginalną oprawą z różowego jedwabiu (kitajki) wyróżniał się tomik *Jasne dowody między niezliczonemi w chrześcijaństwie sektami* ułożone przez X. Franciszka Erazma Preissa⁹¹. Ozdobne oprawy chroniły również inne kobiece modlitewniki, np.: do Róży Tatarowiczowej należały „Modlitwy do Boga w każdych potrzebach pięknie opravione pisane z pokrowcem”⁹². Odmienne przedstawiał się opis biblioteczki Jana Ryszkowskiego z Kiełczewic, która składała się z osiemnastowiecznych edycji „niekompletnych, starych i nadpsutych”, prawdopodobnie odziedziczonych po przodkach, lecz obecnie postrzeganych jako nieprzydatne. Jednocześnie, jak można przypuszczać, z odmiennych powodów, wskutek częstego użytkowania zniszczeniu ulegały poczytniejsze druki, np. kalendarze opisywane jako „stare i podarte”. Pojawiały się też wzmianki o okładkach starych, papierowych i „ordynaryjnych” niebieskich⁹³.

Pojedyncze informacje mówią o usytuowaniu biblioteki w domowej przestrzeni. Opis zawartości trzech szaf w bibliotece Niesiołowskiego daje wyobrażenie o uporządkowaniu księgozbioru, począwszy od map i atlasów umieszczonych na „górze pierwszej szafy”. Prawdopodobnie

⁹⁰ E. Słodkowska, *Produkcja*, s. 166–168.

⁹¹ APL, Akta Notariusza Engelberta Kozłowskiego w Lublinie, sygn. 8, akt nr 6 z 1839 r., inw. Ignacego Trojackiego.

⁹² APL, Akta Ignacego Sobolewskiego notariusza w Lublinie, sygn. 4, akt nr 188 z 1835 r.

⁹³ APL, APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 10, akt nr 21 z 1831 r.

wg ułożenia ksiąg spisana została biblioteka znajdująca się we dworze w Brzeżicach⁹⁴.

W inwentarzach znajdują się także, co prawda nieliczne, ale cenne, informacje dotyczące dalszych losów księgozbiorów. W jednym ze znanych przypadków dotyczącym podziału schedy po Piusie Kretowiczu sukcesorzy, nie chcąc ponosić kosztów na przesłanie biblioteki do cenzury, „przeto w naturze się nią podzielili i każdy za równą cenę wziął książek wg szacunku w inwentarzu”⁹⁵. Natomiast księgozbiór Antoniego Radziwińskiego po części został sprzedany w drodze publicznej licytacji wraz z kalendarzem ściennym wiecznym, numizmatami, zegarami, częścią mebli, fajansem, miedzią, obrazami i powozami.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione inwentarze notarialne stanowią szczególnie wartościowe źródło do badań księgozbiorów i kultury książki wśród ziemiaństwa doby Królestwa Polskiego. Jak dowodzą źródła, drobiazgowo sporządzone spisy inwentarzowe dają możliwość postawienia szeregu pytań badawczych zmierzających do pełniejszego poznania obecności książki w ziemiańskich domach, jej roli jako środka przekazu i nośnika określonych treści. Nie bez znaczenia jest też uwzględnienie kontekstu kultury materialnej. Zachowane dokumenty notarialne dają możliwość zbadania historycznych księgozbiorów, które nie przetrwały do współczesności, jednak są świadectwem obecności i społecznego funkcjonowania książek i czasopism, poszerzając wydatnie wiedzę o kulturze wybranego środowiska. Szczegółowe informacje pozwalają na ustalenia dotyczące m.in. intensywności gromadzenia bibliotek, wskazują, jakie książki, treści i idee znajdowały się w obszarze zainteresowań ziemiaństwa. Jakkolwiek statyczne i sformalizowane spisy nie pozwalają na jednoznaczne określenie rzeczywistych praktyk czytelniczych, to jednak ukazując obecność książek i czasopism z poszczególnych dziedzin, stanowią dobry punkt wyjścia do rozważań na temat kanonów i modeli ziemiańskich domowych bibliotek. Ujawniają po części obszary konsumpcji i obiegu książki oraz jej miejsce w domowej przestrzeni, ukazują kulturowe relacje i związki. Należy podkreślić, że analiza zawartości domowych bibliotek rzuca światło na intelektualną formację ziemiaństwa Królestwa Polskiego pierwszej połowy XIX w., po części poszerza wiedzę o rzeczywistych relacjach

⁹⁴ APL, Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 17, akt nr 805 z 1838 r., inw. Antoniego Radziwińskiego.

⁹⁵ APL, Akta Notariusza Feliksa Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 3, akt nr 265 z 1858 r.

książka–czytelnik w danej epoce. Prywatne księgozbiory stanowią przejaw życia umysłowego i estetycznych upodobań właścicieli. Inwentarzowe spisy charakterystyczne dla dobrze zachowanych akt notarialnych z terenu Królestwa Polskiego z pewnością prezentują znaczny potencjał badawczy. Z uwagi na masowość źródeł pozwalają wyjść poza proste rekonstrukcje indywidualnych przypadków, dając możliwość poznania zjawiska w szerszej skali, ujawniając określone preferencje i modelowe wzorce obecne w wybranym środowisku. Są one nieocenionym źródłem do badań historii kultury środowiska ziemiańskiego.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Państwowe w Lublinie:

- Akta Aleksandra Dąbrowskiego notariusza w Lublinie, sygn. 8
Akta Edwarda Brodowskiego notariusza w Lublinie, sygn. 2, 5.
Akta Florentyna Jana Górskiego notariusza w Lublinie, sygn. 3, 12.
Akta Ignacego Rzeszotarskiego notariusza w Lublinie, sygn. 3, 5, 6, 9.
Akta Ignacego Sobolewskiego notariusza w Lublinie, sygn. 3, 4.
Akta Jana Ksawerego Majewskiego notariusza w Lublinie, sygn. 2, 3, 17.
Akta Notariusza Engelberta Kozłowskiego w Lublinie, sygn. 8.
Akta Notariusza Feliksa Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 3.
Akta Notariusza Jana Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. 4, 13, 28, 31, 38, 44, 50.
Akta Notariusza Ksawerego Chełmickiego w Lublinie, sygn. 3, 7, 10, 16, 17, 22, 24, 25.

Studies (Opracowania)

- Bąbiak G., *Sobie, ojczyźnie, potomności... Wybrane problemy mecenatu kulturalnego elit na ziemiach polskich w XIX w.*, Warszawa 2010.
- Berger G., *Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesen*, „Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte” 1981, 5.
- Bieńkowska B., *Inwentarze księgozbiorów prywatnych jako źródła do badań nad dziejami czytelnictwa*, „Studia o Książce” 1989, 18.
- Bieńkowska B., *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005.
- Bourdieu P., *Dystynkcja: społeczna krytyka władzy sądenia*, Warszawa 2005.
- Caban W., *Spółczesność Kielecczyzny. Studia nad strukturą i aktywnością gospodarczą ziemiaństwa, mieszczaństwa i Żydów*, Kielce 1993.
- Chamera-Nowak A., *Biblioteka, której nie ma... Andrzej Edward Koźmian i jego książki*, Warszawa 2015.
- Chamerska H., *Akta hipoteczne i notarialne jako źródło badań nad księgozbiorami prywatnymi XIX–XX w. (zagadnienia metodologiczne)*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1977, 3.
- Daumard A., Furet F., *Méthodes de l'histoire sociale. Les archives notariales et la mécanographie*, „Annales. Economies, Sociétés, Civilizations” 1959, 14, 4.

- Dymmel A., *Księgozbiory prywatne ziemiaństwa lubelskiego w połowie XIX wieku (w świetle akt notarialnych Serafina Konwickiego)*, „Res Historica” 2002, 13.
- Dymmel A., *Księgozbiory domowe w Lublinie w pierwszej połowie XIX wieku*, Lublin 2013.
- Dymmel A., *Notarial records as a source of history of reading studies in the 19th and 20th centuries*, „Вісник Львівського університету. Серія „Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології” [„Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii „Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii”] 2014.
- Dymmel A., *Rola książki historycznej w kształtowaniu tożsamości narodowej w XIX wieku w świetle domowych księgozbiorów inteligencji, ziemiaństwa i duchowieństwa Królestwa Polskiego*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2019, 17.
- Erber C., *Akta notarialne jako źródło do dziejów dworów i rezydencji w XIX stuleciu na Kielecczyźnie*, w: *Dwór polski w XIX wieku – zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały II seminarium*, red. A. Gogut, Warszawa 1990.
- Erber C., *Dzieje książki na Kielecczyźnie w latach 1795–1865*, Kielce 1996.
- Furrer N., *Buch besitz und geistiger Horizont. Zur Rekonstruktion frühneuzeitlicher Privatbibliotheken*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2016, 10.
- Głombowski K., *Problemy historii czytelnictwa*, Wrocław 1966.
- Główka D., Klonder A., *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, 51, 2.
- Hensel J., *Metoda opracowania akt notarialnych jako źródła do dziejów burżuazji Warszawy*, w: *Spółczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1977.
- Kazimierski J., *Akta notarialne i ich znaczenie dla badań historycznych XIX wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1958, 4.
- Kołodziejczyk R., *Akta notarialne warszawskie jako źródło do dziejów Warszawy*, w: *Studia historyczne z okazji 70 rocznicy urodzin prof. Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965.
- Kopruckowniak A., *Determinanty aktywności kulturalnej ziemian lubelskich w latach 1795–1929*, w: *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003.
- Kosim J., *Akta notarialne jako źródło do dziejów kształtowania się burżuazji warszawskiej*, „Rocznik Warszawski” 1965, 7.
- Kostecki J., *O niektórych problemach historyka czytelnictwa*, w: *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*, red. J. Kostecki, t. 5, Warszawa 1994.
- Kowecki J., *Antoni Jan Nepomucen Radziwiński*, w: iPSB, 1987, 30 <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-jan-nepomucen-radziminski-h-lubicz> [dostęp: 28 II 2023].
- Kozak S., *Akta notarialne jako źródło historyczne. Metodologia i kierunki badań, postulatory badawcze*, „Studia Źródłoznawcze” 2009, 46.
- Kozak S., *Komputerowa metoda opracowania i inwentaryzacji galicyjskich dokumentów notarialnych*, w: *Studia i materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej*, red. Z. Budzyński, t. 1, Rzeszów 2003.
- Kozińska-Chachaj J., *Księgozbiory ziemiańskie na Lubelszczyźnie w XIX i XX w.*, „Bibliotekarz Lubelski” 2004, 47.
- Krajewska H., *Akta notariuszy w Archiwum Państwowym w Łodzi jako źródło do historii kin i życia filmowego miasta*, „Archeion” 1989, 86.
- Lech M., *Akta notarialne jako źródła do badań nad księgozbiorami domowymi (studium źródłoznawcze)*, „Studia o Książce” 1979, 9.
- Łyjak W., Polityło K., Zlot I., *Inwentarz księgozbioru Wiktorii z Scheillów Wendorffowej jako przykład spisu biblioteczki ziemiańskiej z pierwszej połowy XIX wieku*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2016, 66.

- Magier D., *Szlachta powiatu radzyńskiego w świetle inwentarzy pozostałości w aktach notariuszy z lat 1812–1830*, w: *Notariat i akta notarialne na ziemiach polskich w XIX–XX wieku*, red. S. Piątkowski, K. Skupieński, Radom 2004.
- Malec D., *Notariat w badaniach historyków prawa*, w: *Notariat i akta notarialne na ziemiach polskich w XIX–XX wieku*, red. S. Piątkowski, K. Skupieński, Radom 2004.
- Maleczyńska K., *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*, Wrocław 1987.
- Martin Casares A., Garcia Pedraza A., *Les actes notariés, source pour l'histoire sociale en Espagne*, w: S. Beauvalet, V. Gourdon, F.-J. Ruggiu, *Liens sociaux et actes notariés dans le monde urbain en France et en Europe*, Paris 2004.
- Mazur E., *Wykorzystanie inwentarzy w badaniach nad kulturą XIX wieku na ziemiach polskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, 51.
- Migoń K., *Bibliologia – nauka o kulturze książki*, „Nauka” 2005, 2.
- Mikelarena Peña F., *La cultura libraria en la Navarra rural entre 1750–1849*, „Historia Contemporanea” 2007, 34.
- Mikołajczyk M., *Wiadomości o księgozbiorach prywatnych kobiet ziemi kaliskiej w aktach kancelarii notarialnych Kalisza 1808–1866*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2019, 19.
- Moczulska A., *Inwentarze, protokoły licytacji intercyzy i testamenty zawarte w aktach notarialnych z obszaru Królestwa Polskiego w XIX wieku. Uwagi metodyczne*, „Studia Źródłoznawcze” 1977, 22.
- Moczulska A., *Rola książki jako przedmiotu w domach burżuazji warszawskiej w XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1979, 27, 1.
- Pearsons J., *Women's Reading in Britain, 1750–1835. A Dangerous Recreation*, Cambridge 1999.
- Pedraza Gracia M.J., *Los inventarios y las bibliotecas*, w: M.J. Pedraza Gracia, *El conocimiento organizado de un hombre de Trento. La biblioteca de Pedro del Frago, obispo de Huesca en 1584*, Zaragoza 2011.
- Przegaliński A., *Spółeczna działalność ziemiaństwa lubelskiego w latach 1864–1914*, Lublin 2009.
- Przegaliński A., *Wokół dworu i parku. Studia z duchowej i materialnej kultury ziemiaństwa lubelskiego po powstaniu styczniowym*, Lublin 2011.
- Queniert J., *L'utilisation des inventaires on histoire socio-culturelle*, w: *Les actes notaries. Source de l'histoire social XVe – XIX e sieclés: actes du Colloque de Strasbourg, mars 1978*, réunis par B. Vogler, Strasbourg 1979.
- Rybka A., *Biblioteka ziemiańska na przykładzie biblioteki Ostrowskich i Potockich z Maluszyna*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2013, 12.
- Ramotowska F., *Sto lat „cenzury rządowej” pod zaborem rosyjskim (1815–1915) – podstawy normatywne, instrumenty wykonawcze*, w: *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, red. J. Kostecki, A. Brodzka, t. 1, Warszawa 1992.
- Skupieński K., *Notariat i akta notarialne jako przedmiot badań historyka*, w: *Notariat i akta notarialne na ziemiach polskich w XIX–XX wieku*, red. S. Piątkowski, K. Skupieński, Radom 2004.
- Słodkowska E., *Biblioteki w Królestwie Polskim 1815–1830*, Warszawa 1996.
- Słodkowska E., *Produkcja i rozprowadzanie wydawnictwa w Królestwie Polskim w latach 1815–1830*, Warszawa 2003.
- Sobieszczański F.S., *Wiadomość historyczno-bibliograficzna o kalendarzach wychodzących w Warszawie od najdawniejszych czasów aż do 1863 roku*, w: F.S. Sobieszczański, *Wybór publikacji*, t. 2, Warszawa 1960.
- Staszko A., *Akta notariuszy w Chorzowie jako źródło do historii miasta i regionu*, „Archeion” 1985, 79.

- Szymańska H., Śmiałowski J., *akta notarialne z terenu Królestwa Polskiego i ich wartość naukowa*, „Archeion” 1959, 30.
- Watt I., *Narodziny powieści: studia o Defoe’em, Richardsonie, i Fieldingu*, Warszawa 1973.
- Wilkowski M., *Wyszukiwanie pełnotekstowe w archiwum cyfrowym i text mining*, w: M. Wilkowski, *Wprowadzenie do historii cyfrowej*, Gdańsk 2013, otworzksiazke.pl/ksiazka/wprowadzenie_do_historii_cyfrowej/strona/16/ [dostęp: 12.02.2023].
- Winiarz A., *Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831)*, Lublin 2002.
- Zacharewicz Z., *Andrzej Rutthie*, w: *iPSB 1991–1992*, 33, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/andrzej-ruttie> [dostęp: 28.02.2023].

NOTA O AUTORZE

Anna Dymmel – dr hab., profesor Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Instytucie Nauk o Kulturze (UMCS); zainteresowania naukowe dotyczą historii książki i czytelnictwa XIX–XX w. ze szczególnym uwzględnieniem kultury czytelniczej i jej przemian, historii ruchu wydawniczego, metodologii badań nad czytelnictwem i kulturą książki; ponadto w swoich badaniach zajmuje się zagadnieniami roli książki w komunikacji społecznej i kulturze współcześnie. Autorka trzech monografii i ponad stu artykułów poświęconych publiczności czytającej, księgozbiorom domowym w Królestwie Polskim, rynkowi wydawniczemu w XIX w. oraz roli książki i informacji we współczesnej kulturze.

ABOUT THE AUTHOR

Anna Dymmel – associate professor of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, researcher at the Institute of Cultural Studies (UMCS); her scientific interests concern the history of books and reading in the 19th and 20th centuries, with particular emphasis on reading culture and its changes, the history of the publishing movement, methodology of research on reading and book culture; Moreover, her research deals with the role of books in social communication and culture today. Author of three monographs and over 100 articles devoted to the reading public, home book collections in the Kingdom of Poland, the publishing market in the 19th century and the role of books and information in contemporary culture.